

ความยากจนเชิงโครงสร้าง : การแก้ไขปัญหาจากฐานรากตามหลักพุทธธรรม

Structural Poverty: Solving Problems from Foundation of Buddhadhamma Principle.

พระครูใบฎีกาธีรยุทธ จนทูปโม

พระครูสังฆกิจโสภณ สุภาโต

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

นายสัญญา สดประเสริฐ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดในประเด็นต่างๆ การแก้ไขปัญหาความยากจนจากฐานรากตามหลักพุทธธรรม พบว่า ความยากจนเป็นปัญหาระดับโลกเลยทีเดียว โดยเฉพาะประเทศไทยที่ผ่านมาทุกรัฐบาลมีความพยายามในการที่จะแก้ไขอย่างต่อเนื่องแต่ก็ยังไม่ประสบความสำเร็จเพราะปัญหาเกิดจากความยากจนในทางโครงสร้างนั่นเอง รัฐบาลชุดปัจจุบันจึงได้กำหนดแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 เพราะมีสาระสำคัญอยู่ด้วยคือต้องการแก้ปัญหาคือความยากจน หากมองในแง่ความเป็นไปได้ในทางทฤษฎีนั้นถือว่ายังต้องมีการใช้เวลาในการแก้ไขปัญหาความยากจนอีกยาวนานในอนาคต เพราะการสร้าง ความมั่นคง มั่งคั่งทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ เป็นสิ่งสำคัญที่ประเทศจะต้องมีทิศทางและเป้าหมายการพัฒนาในระยะยาวที่ชัดเจน โดยทุกภาคส่วนในสังคมต้องร่วมมือกันอย่างเข้มแข็ง เพื่อผลักดันให้เกิดผลสัมฤทธิ์อย่างต่อเนื่อง และสอดคล้องกับการปฏิรูปประเทศที่มุ่งสู่ความ “มั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืน” ในอนาคตตามแผนที่วางไว้ การนำเอาหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้จะเป็นอีกหนทางหนึ่งที่จะช่วยจัดปัญหาความยากจน หากประชาชนนำไปประพฤติตามได้จริงก็จะก่อให้เกิดประสิทธิภาพในการทำงาน สามารถทำงานให้บังเกิดผล มุ่งเน้นสร้างความพอเพียงเป็นเบื้องต้น เมื่อพอเพียงแล้ว ก็ทำให้มากขึ้นเพื่อค้าขาย หรือเงินเจือผู้อื่น ซึ่งสอดคล้องกับแนวทางของปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงนั่นเอง

คำสำคัญ : การแก้ไขปัญหาความยากจน, โครงสร้างสังคมไทย, หลักพุทธธรรม

ABSTRACT

This article aims to study the concepts in various aspects of solving the problems of poverty from the foundation of Buddhadhamma principle. It was found that the poverty is the world-level problems, especially Thailand for over the past years, every Thai government tried to consistently solve the problems but not yet succeeded. Because the problems stemmed from structural poverty. The current government has made the Act 12th of the plan of national economic and societal development, its significance is to solve the problems of poverty. If considering the aspect of theoretical possibility, it has to take a long time solving the problems of poverty in the future. Because building stability, economic and societal prosperity of the country is an important thing that the country is to have a clear target and goal of the long-term development in which all sectors of the society are vigorously collaborative in order to push to have the consistent achievement and respond to the country reform that focus on stability, prosperity and sustainability in the future as planned. The application of Buddhadhamma is an alternative way to help cut down the problems of poverty. If people truly follow the Buddhadhamma, they also build the effectiveness of work, are capable of productivity, and focus

on building sufficiency. When having sufficiency, they can produce more for selling or sharing to others, which is consistent with the concept of economic sufficiency.

Keywords: Problem solving of poverty, Thai society structure, Buddhaddhamma principle.

บทนำ

ปัญหาความยากจนของประเทศไทยเป็นปัญหาเชิงระบบและโครงสร้างระดับชาติ ที่สั่งสมกันมานาน ซึ่งหลายรัฐบาลและหลายหน่วยงานได้พยายามแก้ไขมาอย่างต่อเนื่องทุกรัฐบาล โดยเฉพาะรัฐบาลชุดปัจจุบันได้กำหนดแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 (พ.ศ. 2560 – 2564) เพราะมีสาระสำคัญอยู่ด้วยคือต้องการแก้ปัญหาความยากจน ขณะที่ สภาพแวดล้อมทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อมที่ เปลี่ยนแปลงไปได้ ส่งผลให้ปัญหาความยากจนมีความสลับซับซ้อนยิ่งขึ้น และต้องได้รับการแก้ไขอย่างเป็นระบบแบบเป็นองค์รวม (Holistic) โดยอาศัยการเชื่อมโยงมิติต่าง ๆ เข้าด้วยกัน การพัฒนาตามทิศทางของโลกฝั่งตะวันตกได้ส่งผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ของประเทศไทยเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะทำให้เกิดช่องว่างระหว่างกลุ่มนายทุนที่เป็นคนร่ำรวยกับกลุ่มคนยากจนเกิดความเหลื่อมล้ำแตกต่างทั้งด้านรายได้ไปจนถึงโอกาส และการเข้าถึงทรัพยากร การพัฒนาเศรษฐกิจที่พึ่งพาตลาดต่างประเทศ ส่งเสริมการลงทุนจากต่างประเทศ ซึ่งเป็นการส่งเสริมเศรษฐกิจการตลาด ทำให้เกิดการทำลายเศรษฐกิจแบบยังชีพหรือการเป็นอยู่ตามของวิถีชุมชน ทำให้ต้องตกอยู่ภายใต้ระบบพึ่งพาตลาด เทคโนโลยี และปัจจัยการผลิตจากต่างชาติ เกิดภาวะหนี้สินสูญเสียที่ดินทำกิน อพยพแรงงานและเกิดภาวะว่างงานในที่สุดรัฐบาลมีนโยบายในการสร้างความมั่นคงและเข้มแข็งให้กับระบบเศรษฐกิจของประเทศ รวมทั้งเร่งสร้างสังคมที่มีคุณภาพ โดยการจัดอุปสรรคต่าง ๆ ที่มีต่อการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการลดความเหลื่อมล้ำทางสังคม ตลอดจนการวางแผนการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ในระยะยาว ครอบคลุมถึงการพัฒนาศักยภาพมนุษย์ เพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขัน การสร้างความมั่นคง มั่งคั่งทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ

สำหรับผลกระทบที่รุนแรงที่สุดในประวัติศาสตร์ของประเทศชาติ คือ ภาวะวิกฤติทางเศรษฐกิจของประเทศ ใน พ.ศ. 2540 ซึ่งทำให้ประเทศของเราต้องตกอยู่ภายใต้การควบคุมของกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (IMF) ทำให้ต้องมีการปรับโครงสร้าง ทางเศรษฐกิจและสังคมตามเงื่อนไขของกองทุนดังกล่าว ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าประเทศไทยได้ตกเป็นเมืองขึ้นทางเศรษฐกิจของประเทศมหาอำนาจ การพัฒนาและเสริมสร้างความเข้มแข็งให้ฐานรากของสังคมมีคุณภาพและเกิดการพัฒนายั่งยืนในระยะที่ผ่านมายังไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร ส่งผลให้คนไทยจำนวนมากยังขาดภูมิคุ้มกันและไม่สามารถปรับตัวได้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วจากกระแสโลกาภิวัตน์ และเศรษฐกิจยุคใหม่ได้อย่างเหมาะสม รวมทั้งขาดโอกาสในการเข้าถึงและไม่ได้รับการคุ้มครองจากหลักประกันความมั่นคงทางสังคมที่มีอยู่ โดยเฉพาะกลุ่มคนยากจนและผู้ด้อยโอกาส ความเหลื่อมล้ำระหว่างเมืองและชนบทขยายตัวมากขึ้น เนื่องจากการจัดการพื้นที่แบบแยกส่วนการพัฒนาเมืองและชนบทออกจากกัน ทำให้การเติบโตของเมืองไม่ได้เกื้อหนุนการพัฒนาชนบทเท่าที่ควร แต่ความยากจนโดยรวมในประเทศไทยก็ลดลง โดยสัดส่วนคนจนลดลงจากร้อยละ 10.53 ของประชากรทั้งประเทศในปี 2557 เหลือร้อยละ 7.2 ในปี 2558 คิดเป็นจำนวนคนจนประมาณ 4.8 ล้านคนทั้งนี้ความยากจนที่ลดลงในปี 2558 ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากนโยบายรัฐบาลที่ให้ความสำคัญการพัฒนาคุณภาพสินค้าเกษตรสู่มาตรฐาน และการลดรายจ่าย/ลดต้นทุนการผลิต โดยการช่วยเหลือจัดหาเครื่องจักรกลการเกษตรการลดและควบคุมค่าเช่านา สำหรับการช่วยเหลือด้านหนี้สิน ได้แก่ มาตรการให้ความช่วยเหลือด้านหนี้สินของสมาชิกสหกรณ์/กลุ่มเกษตรกรที่ประสบอุทกภัย โครงการพักชำระหนี้เกษตรกรรายย่อยและประชาชนผู้มีรายได้น้อยที่มีหนี้ต่ำกว่า 500,000 บาท การศึกษาภาวะหนี้สินเกษตรกรและแนวทางการปรับปรุงศักยภาพการดำเนินงานของกองทุนในกำกับ

ของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กองทุนหมุนเวียนเพื่อการกู้ยืมแก่เกษตรกรและผู้ยากจน รวมทั้งมีการจัดตลาดเกษตรกร/สินค้า การจัดที่ดินทำกินให้เกษตรกร มาตรการส่งเสริมความเป็นอยู่ของประชาชนผู้มีรายได้น้อยและมาตรการกระตุ้นการลงทุนขนาดเล็กทั่วประเทศ (มติคณะรัฐมนตรี วันที่ 1 กันยายน 2558) วงเงิน 136 , 275 ล้านบาท ประกอบด้วย 3 มาตรการย่อย ได้แก่

- 1) มาตรการส่งเสริมความเป็นอยู่ระดับหมู่บ้าน วงเงิน 60,000 ล้านบาท โดยให้ธนาคารออมสินและธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร(ธ.ก.ส.) ปลดปล่อยสินเชื่อ ให้แก่กองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง
- 2) มาตรการส่งเสริมความเป็นอยู่ระดับตำบล (ตำบลละ 5 ล้านบาท) โดยจัดสรรเงินงบประมาณให้แก่ 7,255 ตำบล ทั่วประเทศ วงเงิน 39,743.8 ล้านบาท
- 3) มาตรการกระตุ้นการลงทุนขนาดเล็กทั่วประเทศ วงเงินรวม 40,000 ล้านบาท เพื่อกระตุ้นให้เกิดการจ้างงาน และส่งเสริมให้มีการลงทุนทั้งในส่วนกลางและต่างจังหวัด รวมถึงมาตรการการสร้างโอกาสทางการศึกษา

1. ความยากจนเชิงโครงสร้าง

ความยากจน เป็นคำที่ใช้กันมานาน และดูเหมือนที่เข้าใจกันได้เป็นอย่างดีว่าหมายถึงอะไร แต่เมื่อจะวัดว่าใครคือ “คนจน” กลับไม่ง่าย และตรงไปตรงมานัก หากจะวัดว่าคนที่มีรายได้ต่ำคือคนจนก็มีคำถามว่า รายได้ที่ต่ำนั้นคือเท่าไร และจะใช้เท่ากันสำหรับทุกพื้นที่หรือไม่ ถ้าหากใช้เท่ากัน พื้นที่ที่มีระดับค่าครองชีพต่างกันรายได้ที่ถือว่าจนในพื้นที่หนึ่งอาจจะเพียงพอต่อการดำรงชีพอีกพื้นที่หนึ่ง แต่หากใช้ตัวเลขต่างกัน จะเปรียบเทียบกันได้อย่างไรระหว่างพื้นที่ต่าง ๆ กัน นอกจากตัวเงินแล้ว มีปัจจัยด้านอื่นอีกหรือไม่ ที่แตกต่างระหว่างคนรวยและคนจนที่จะเป็นตัวชี้วัดคนจนได้ การวัดความยากจนโดยใช้รายได้เป็นเกณฑ์จะเป็นสิ่งที่ใช้กันอย่างแพร่หลายคือวัดรายได้เชิงสัมบูรณ์ (Absolute Poverty) คือการกำหนดเส้นความยากจนโดยคำนวณจากความจำเป็นในการดำรงชีวิตของบุคคลด้านอาหารในการบริโภค และสินค้าที่จำเป็นในการดำรงชีวิต คนที่มีรายได้ต่ำกว่าเส้นความยากจนนี้ถือเป็น “คนจน” การวัดความยากจนโดยใช้รายได้แบบที่สองคือการวัดรายได้เชิงเปรียบเทียบ (Relative Poverty) ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมเดียวกัน ว่ามีรายได้แตกต่างกันมากน้อยเพียงใด เช่น รายได้ของกลุ่มที่จนที่สุดร้อยละ 10 เทียบกับกลุ่มที่มีรายได้สูงสุดที่สุด (Poor-Rich Ratio) เป็นต้น

นอกจากการนิยามความยากจนในเชิงรายได้แล้ว ได้มีแนวคิดในนิยามความยากจนด้านคุณภาพชีวิต เช่น การใช้เกณฑ์ความจำเป็นพื้นฐาน (จปฐ.) โดยกำหนดมาตรฐานขั้นต่ำว่าคนควรจะมีคุณภาพชีวิตในเรื่องต่าง ๆ อย่างไรจึงจะมีชีวิตที่ดี และสามารถดำรงชีวิตอย่างมีความสุขซึ่งกำหนดตัวชี้วัดเป็น 8 หมวด 39 ตัวชี้วัด หรือวัดโดยใช้ความยากไร้ของคน(Human Poverty) ซึ่งกำหนดโดยสำนักงานโครงการพัฒนาแห่ง สหประชาชาติ ซึ่งครอบคลุมถึงการขาดแคลนขีดความสามารถ พื้นฐานอันได้แก่ การไม่รู้หนังสือ ทักษะวิชาการ อายุสั้น สุขภาพมารดาไม่ดี การเจ็บป่วยด้วยโรคที่ป้องกันได้

แนวคิดเรื่องการนิยามความยากจนได้ขยายขอบเขตกว้างขึ้นกว่าการมองปัจจัย ระดับปัจเจกบุคคล ด้วยเล็งเห็นว่าความยากจนเป็นปัญหาเชิงโครงสร้าง ซึ่งได้มีผู้นิยามความยากจนเชิงโครงสร้างไว้หลากหลาย เช่น “หมายถึงความไร้สมรรถภาพของผู้คนที่เข้าถึงทรัพยากรอันจำเป็นในการดำรงชีวิต เพราะนโยบายพัฒนาได้แย่งเอาทรัพยากรที่เขาใช้อยู่ไปให้คนอื่นใช้” หรือ หมายถึงโครงสร้างทางสังคมที่ทำให้คนจนจน โดยมีโครงสร้างใหญ่ 10 ประการที่เป็นสาเหตุของความยากจน

การใช้นิยามความหมายของคำว่ายากจนหากใช้แตกต่างกันและการใช้ตัวชี้วัดที่ต่างกันภาวะความยากจนที่ได้ก็จะต่างกัน รวมทั้งคุณลักษณะของคนจนก็ต่างกันด้วย ซึ่งส่งผลให้การกำหนดมาตรการแก้ไขปัญหาความยากจนแตกต่างกัน ดังนั้น การทำความเข้าใจถึงนิยามความยากจนและวิธีการวัดความยากจนจึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะนำไปสู่การแก้ปัญหาความยากจนที่เหมาะสมได้

2. การวัดความยากจน

การนิยามความยากจนในเชิงรายได้แต่เพียงอย่างเดียวมีข้อโต้แย้งทั้งในด้านเทคนิคการวัด (ความถูกต้องแม่นยำ) และในด้านกรอบคิดอุดมการณ์ ที่หากมองความยากจนว่าเป็นเรื่องของรายได้เพียงอย่างเดียว นั้น ไม่สามารถให้ภาพในด้านคุณภาพชีวิตได้ คนที่มีรายได้ต่ำแต่อาจมีความเป็นอยู่ดีกว่าคนที่มียาได้สูงถ้าหากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติรวมทั้งวิธีการผลิตเพื่อบริโภคสามารถเป็นแหล่งอาหารได้โดยไม่ต้องใช้เงินซื้อ ส่วนการวัดความยากจนโดยใช้เรื่องคุณภาพชีวิตนั้น ยังขาดมิติของสังคมโดยรวม ที่เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความยากจน ดังนั้นหากสามารถหาตัวชี้วัดที่ครอบคลุมมิติต่าง ๆ ที่เป็นเงื่อนไขให้เกิดความยากจน ทั้งระดับมหภาคและระดับชุมชน จะทำให้มองภาพความยากจนอย่างเป็นองค์รวมมากยิ่งขึ้น นิยามความยากจนอาจแบ่งออกได้เป็น 5 กลุ่ม คือ 1)ด้านรายได้ 2)ด้านทรัพย์สิน 3)ด้านคุณภาพชีวิต 4)ด้านโครงสร้าง 5)การมองเป็นองค์รวม ดังนี้

2.1. ด้านรายได้

ความยากจนขั้นแค้น (Extreme Poverty) หมายถึง การขาดแคลนรายได้ที่เพียงพอสำหรับบริโภคอาหารเพื่อยังชีพ ซึ่งอ้างอิงถึงระดับความต้องการสารอาหารขั้นต่ำของร่างกายเป็นความยากจนสมบูรณ์

ความยากจนโดยรวม (Overall Poverty) หมายถึง การขาดแคลนรายได้ที่เพียงพอต่อความจำเป็นในการดำรงชีพที่มีใช้อาหาร เช่น เครื่องนุ่งห่ม สาธารณูปโภค และที่อยู่รวมทั้งอาหารตามความต้องการของร่างกาย

ความยากจนเชิงเปรียบเทียบ (Relative Poverty) หมายถึง มีรายได้หรือความสามารถในการตอบสนองความต้องการในชีวิตต่ำกว่าเกณฑ์เฉลี่ยของคนในสังคมเดียวกัน เป็นความยากจนสัมพัทธ์

2.2 ด้านทรัพย์สิน

คนจน หมายถึง คนที่ไม่มีที่ดินของตนเอง ไม่มีสินทรัพย์อื่น ๆ ไม่มีบ้านอยู่ต้องหาเช่ากินค่า ซึ่งมองเรื่องการเป็นเจ้าของทรัพย์สินมากกว่าการมองถึงระดับรายได้เป็นหลัก

2.3. ด้านคุณภาพชีวิต

ความยากไร้ของคน (Human Poverty) หมายถึง การขาดแคลนขีดความสามารถขั้นพื้นฐาน ได้แก่ ไม่รู้หนังสือ ทูโภชนาการ อายุสั้น สุขภาพมารดาไม่ได้รับการเจ็บป่วยด้วยโรค ที่ป้องกันได้ ซึ่งวัดโดยอ้อมจากการเข้าไม่ถึงบริการพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการยกระดับขีดความสามารถของมนุษย์ เช่น ไฟฟ้า สาธารณูปโภค การศึกษา การคมนาคมสื่อสารและน้ำสะอาดสำหรับดื่ม

ความจำเป็นพื้นฐาน (จปฐ.) หมายถึง เกณฑ์มาตรฐานขั้นต่ำ ว่าอย่างน้อยคนไทยควรจะมีคุณภาพชีวิตในเรื่องอะไรบ้างและควรมีระดับความเป็นอยู่ไม่ต่ำกว่าระดับไหนในช่วงระยะเวลาหนึ่ง

2.4. ด้านโครงสร้าง

ความยากจนเชิงโครงสร้าง หมายถึง ความยากจนที่เป็นผลพวงมาจากการพัฒนา หรือหมายถึง โครงสร้างหรือกลไกในสังคมที่เอื้อเปรียบคนจน หรือทำให้คนจนจน คนจนในความหมายที่เป็นองค์รวมคนจนในหลากหลายมุมมองเห็นว่าการใช้เกณฑ์อย่างใดอย่างหนึ่งในการให้ค่านิยามคนจนนั้นไม่เพียงพอ เพราะคนจนมีลักษณะหลากหลายมิติ ทั้งมิติทางเศรษฐกิจ ทางสังคมทางกายภาพและวัฒนธรรม ดังนั้น การให้นิยามคน

จนจึงประกอบด้วยปัจจัยหลายด้านจากการศึกษาเรื่องเสียงของคนจน : ใครจะสามารถได้ยินพวกเรา (Voice of the Poor : Can Anyone Hear Us?) ได้ให้ความเห็นเรื่องคนจนว่า คือคนที่ไม่มีปากมีเสียงที่จะเรียกร้อง ไม่มีอำนาจ และไม่สามารถพึ่งตนเองได้ ซึ่งทำให้ถูกเอารัดเอาเปรียบ ถูกดูถูกดูแคลนไม่ให้เกียรติ ไม่ให้ความสำคัญหรือปฏิบัติอย่างเท่าเทียมกับคนอื่น ซึ่งเป็นการมองความยากจนในหลายมิติ มากกว่ามิติด้านรายได้แต่เพียงอย่างเดียว โดยได้เสนอวิธีวัดความยากจน 4 มิติ คือ

1. มิติด้านความเป็นอยู่ ซึ่งรวมถึงการมีอาหารเพียงพอต่อการดำรงชีพและการมีงานทำ ซึ่งคนจนมักจะมีอาหารไม่เพียงพอต่อการบริโภค หรือไม่มีความมั่นใจว่าจะมีอาหารเพียงพอได้หรือไม่ ในการทำงาน มักจะมีปัญหาหลายด้าน เช่น ไม่มีที่ดินทำกิน ผลผลิตไม่ดีไม่มีงานทำหรือทำงานรับจ้างที่ไม่มีความแน่นอน

2. มิติด้านสถานะภาพทางสังคม ซึ่งหมายถึงการมีสิทธิมีเสียงการเป็นที่ยอมรับในสังคม รวมทั้งการทำกิจกรรมด้านวัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ ซึ่งคนจนคือคนที่มักจะถูกดูถูกโดยคนในสังคม เป็นกลุ่มชายขอบ ไม่มีอำนาจไม่สามารถเรียกร้องอะไรได้ และไม่สามารถเข้าร่วมกิจกรรมทางวัฒนธรรมประเพณีต่างๆ ของชุมชนได้

3. มิติด้านโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ ได้แก่ ถนน ไฟฟ้า แหล่งน้ำเพื่อการผลิตและการบริโภค ชุมชนที่มีโครงสร้างพื้นฐานดี ครัวเรือน มักจะถูกมองว่ามีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีกว่าชุมชนที่ขาดแคลนสิ่งเหล่านี้

4. มิติด้านการเป็นเจ้าของทรัพย์สิน แบ่งเป็นทรัพย์สินด้านวัตถุ ได้แก่ ที่ดินซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญในบ้าน และทรัพย์สินมีค่าที่สามารถแปลงเป็นเงินได้เมื่อจำเป็นการเป็นเจ้าของที่ดินเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในการเป็นเจ้าของทรัพย์สินทั้งหมด เพราะคนที่ไม่มีที่ดินสามารถผลิตอาหารได้แม้จะไม่ได้เพื่อขาย แต่เป็นปัจจัยให้สามารถพึ่งพิงตนเองได้ทางด้านอาหารการมีที่ดินนี้จึงทำให้คนจนในชนบท ถึงแม้จะมีรายได้ต่ำกว่าคนจนในเมือง แต่ชีวิตความเป็นอยู่อาจจะดีกว่าหากมีที่ดินเป็นของตนเอง และปลูกพืชผักสวนครัว เลี้ยงสัตว์ เพียงพอต่อการบริโภคในครอบครัว มิติด้านการเป็นเจ้าของทรัพย์สินนอกจากจะมองทรัพย์สินด้านวัตถุแล้วยังมองทรัพย์สินในเชิงทรัพยากรมนุษย์ด้วย ซึ่งรวมถึงสุขภาพ การศึกษา และกำลังแรงงาน ครัวเรือนที่มีสมาชิกอยู่ในวัยแรงงาน มีสุขภาพดี มีการศึกษา มักจะไม่มีปัญหาความยากจน แต่ครัวเรือนที่มีสมาชิกป่วยด้วยโรคร้ายแรง หรือไม่มีคนที่อยู่ในวัยทำงาน เช่น มีแต่เด็กและคนชราหรือมีการศึกษาต่ำ จึงมักจะตกอยู่ในความยากจนมากกว่ากลุ่มอื่น และทรัพย์สินที่สำคัญอีกประการ คือ ทรัพย์สินทางสังคม ซึ่งรวมถึงเครือข่ายทางสังคม เครือญาติหรือเพื่อนที่สามารถให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลกันได้ คนที่มีเครือข่ายทางสังคมดีมักจะได้รับความช่วยเหลือเมื่อมีปัญหา ก็จะมีสถานะภาพที่ดีกว่าคนที่ขาดการช่วยเหลือ ทรัพย์สินด้านสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ ความอุดมสมบูรณ์ของที่ดิน รวมทั้งดินฟ้าอากาศที่เอื้ออำนวยต่อการเพาะปลูกเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการต่อความยากจนคนจนคือคนที่ไม่ได้เป็นเจ้าของทรัพย์สินซึ่งรวมถึง (1) ทรัพย์สินทางกายภาพ เช่นที่ดินและเครื่องอุปโภค (2) ทรัพยากรบุคคล หมายถึงสุขภาพ การศึกษา ฝึกอบรม และทักษะด้านอาชีพ (3) ทรัพยากรทางสังคม หมายถึงเครือข่ายทางสังคม และ (4) ทรัพยากรทางธรรมชาติ ได้แก่ ต้นไม้ ป่าเขา ลำธาร เป็นต้น ซึ่งสรุปได้ว่าคนจนคือคนที่ไม่ได้เป็นเจ้าของทรัพย์สินทั้งทางกายภาพ ทรัพยากรบุคคล สังคม และทรัพยากรธรรมชาติ และคนที่ไม่สามารถพึ่งตนเองได้และด้อยสถานะภาพทางสังคม

3. ปัจจัยเชิงสาเหตุของความยากจน และการวัดความจนการอธิบายถึงนิยาม “คนจน” ข้างต้นได้ให้ความหมายที่กว้างกว่ารายได้แต่หากพิจารณาแต่ละปัจจัยแล้ว ปัจจัยบางตัวไม่ได้เป็นการอธิบายถึงระดับฐานะ แต่เป็นปัจจัยที่นำไปสู่ความยากจน จึงอยากจะเรียกว่าปัจจัยเชิงสาเหตุ และอีกกลุ่มหนึ่งคือปัจจัยที่อธิบายถึงฐานะของบุคคลหรือครัวเรือน จะเรียกว่าปัจจัยเชิงความยากจน หรือเป็นตัววัดความยากจน ปัจจัยเชิง

สาเหตุสามารถแบ่งได้เป็น 4 ระดับ คือ (1) ปัจจัยระดับบุคคล ได้แก่ สถานะสุขภาพและการศึกษา การทำงาน วิถีชีวิต ทักษะ (2) ปัจจัยระดับครัวเรือน ได้แก่ จำนวนแรงงานในครัวเรือน เครือข่ายทางสังคมของครัวเรือน การเป็นเจ้าของที่ดิน (3) ปัจจัยระดับชุมชน ได้แก่ การมีโครงสร้างพื้นฐาน ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และ (4) ปัจจัยระดับโครงสร้าง ได้แก่ โครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจ นโยบายของรัฐ เป็นต้นส่วนปัจจัยเชิงความยากจน ได้แก่ รายได้ ความเป็นอยู่ ซึ่งหมายถึงการมีอาหารเพียงพอต่อการบริโภค และสถานะภาพทางสังคม การเป็นที่ยอมรับหรือมีสิทธิมีเสียงทางสังคม

3.1 ปัจจัยระดับบุคคลและครัวเรือนปัจจัยเชิงสาเหตุ 4 ระดับข้างต้น ส่วนที่อธิบายหรือทำให้เกิดความยากจนได้ดีที่สุด ได้แก่ ปัจจัยระดับบุคคล และปัจจัยระดับครัวเรือน จากการศึกษาของ McKernan ถึงสาเหตุของ

การเข้าสู่ความยากจน และสาเหตุที่หลุดพ้นจากความยากจน พบว่า สาเหตุที่ทำให้คนเข้าสู่ความยากจนที่สำคัญคือ การเปลี่ยนแปลงด้านการทำงานของสมาชิกในครัวเรือน หากหัวหน้าครัวเรือนหรือคู่สมรสถูกงานหรือเปลี่ยนจากเป็น ครัวเรือนที่มีคนหาเลี้ยงสองคนมาเป็นหาเลี้ยงคนเดียว ปัจจัยอื่นที่สำคัญได้แก่ การมีเด็กอายุต่ำกว่า 6 ปี เพิ่มเข้ามา ในครัวเรือน การที่หัวหน้าครัวเรือนเจ็บป่วยหรือพิการ นอกจากปัจจัยสำคัญที่ทำให้ครัวเรือนเข้าสู่ความยากจนแล้วยัง มีปัจจัยที่เป็นปัจจัยสนับสนุนที่ทำให้ครัวเรือนเปลี่ยนผ่านจากไม่จน มาสู่ความยากจน ได้แก่ระดับการศึกษาของ หัวหน้าครัวเรือน ที่หากมีการศึกษาสูง โอกาสที่จะกลายเป็นคนจนจะมีน้อยกว่าครัวเรือนที่มีหัวหน้าครัวเรือนมี การศึกษาน้อยกว่า หัวหน้าครัวเรือนที่เป็นหญิงจะมีโอกาสจนมากกว่าหัวหน้าครัวเรือนชาย การมีเด็กที่ต้องดูแลเป็น จำนวนมากในครัวเรือน ก็จะมีโอกาสเป็นครัวเรือนยากจนมากขึ้นส่วนปัจจัยสำคัญที่ทำให้คนหลุดพ้นจากความ ยากจนได้แก่ การได้งานทำของหัวหน้าครัวเรือนหรือสมาชิกในครัวเรือน การเพิ่มระดับการศึกษาถึงระดับมัธยมปลาย หรือสูงกว่าและการเปลี่ยนจากหัวหน้าครัวเรือนเป็นผู้หญิงมาเป็นหัวหน้าครัวเรือนสองคน ซึ่งปัจจัยทั้งหมดนี้เป็น ปัจจัยเชิงสาเหตุระดับบุคคลและระดับครัวเรือนทั้งสิ้น

3.2 ปัจจัยระดับชุมชนและระดับโครงสร้างเครือข่ายทางสังคมถือเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญประการหนึ่ง นอกเหนือจากทุนทางการเงิน หรือทุนทางวัตถุอื่น ๆ ที่มีผลต่อปัญหาความยากจน ชุมชนหรือครัวเรือนที่มีทุนทาง สังคมดีจะทำให้ความยากจนมีน้อย หรือหากมีปัญหา ก็จะสามารถลดความรุนแรงของปัญหาลงได้ เครือข่ายทาง สังคมในความหมายหนึ่งหมายถึง ความไว้วางใจใจกัน (Trust) ความผูกพันกันในสังคม (Social Cohesion) ความ สนับสนุนเกื้อกูลกัน (Social Support) และการมีส่วนร่วมในชุมชน (Civic Engagement)

ในอดีตความหมายหนึ่งหากมองในมุมตรงกันข้ามคือหากครัวเรือนไหนมีทุนทางสังคมน้อยอาจเรียกได้ว่า “การถูกตัดขาดจากสังคม” (Social Exclusion) ซึ่งเป็นผลต่อสิ่งที่เรียกว่า “ความขัดสนทางความสามารถ” ability Deprivation) ความหมายของการถูกตัดขาดจากสังคมของ Amartya Sen มีความหมายกว้างกว่าทุนทางสังคม ที่ กล่าวไว้ข้างต้น คือ ได้แบ่งการถูกตัดขาดออกเป็น Constitutive และ Instrumental การถูกตัดขาดทางสังคมโดยตัว ของมันเองถือเป็นความขัดสนอย่างหนึ่งเพราะคนที่ไม่สามารถมีความสัมพันธ์กับบุคคลอื่น ๆ ในสังคม หรือกับชุมชน ทำให้การดำรงชีวิตไม่สมบูรณ์ถ้าหากการถูกตัดขาดจากสังคมจะทำให้เกิดผลกระทบอื่น ๆ ตามมา นับเป็นผลทางอ้อม ดังนั้น ผลทางตรงนี้เป็นความหมายแรกของการถูกตัดขาดทางสังคมที่เรียกว่า Constitutive ในความหมายที่สองมอง ว่าการถูกตัดขาดทางสังคมทำให้เกิดผลกระทบต่อ ความขัดสนอื่น ๆ เช่น การไม่สามารถเข้าถึงแหล่งเงินกู้ในระบบ ทำให้ต้องจ่ายดอกเบี้ยสูงกว่า คนอื่น นำไปสู่ความยากจนต่อไป หรือการไม่มีที่ดิน ถือเป็น การถูกตัดขาดทางสังคม เช่นกันซึ่งในความหมายนี้เป็น Instrumental คือโดยตัวของมันเองไม่ได้เป็นความขัดสน แต่เป็นเครื่องมือให้เกิดความ ขัดสนอื่น ๆ ตามมาในความหมายที่สองนี้อาจเทียบเท่ากับแนวความคิดเรื่องความยากจนเชิงโครงสร้างที่มองว่า โครงสร้างทางสังคมที่ทำให้คนจนจน ไม่ใช่ปัญหาของปัจเจกบุคคล แต่เป็นผลพวงของการพัฒนา และโครงสร้างของ สังคมหรือกลไกในสังคมที่ทำให้คนจนจน ซึ่งมี 10 ประการคือ

1. ทศนคติผิด ๆ ของสังคมที่รังเกียจคนจน คิดว่าคนจนเพราะเวรกรรมในชาติก่อน ทศนะที่รังเกียจการใช้ แรงงาน การแต่งตัวแบบสกปรก และมอซอ ฯลฯ
2. โครงสร้างทางกฎหมายที่ให้อำนาจต่อคนรวยและรัฐมากกว่าคนจน
3. โครงสร้างการใช้ทรัพยากรที่รัฐไปรวบเอาสิทธิในทรัพยากรชุมชน
4. ระบบการศึกษาที่ใช้คนทั้งประเทศ ด้อนคนไปรับใช้รัฐ ธุรกิจและต่างประเทศที่เอาเปรียบคนไทย
5. ระบบการธนาคารที่ส่งเสริมคนรวยให้เอาเปรียบคนจน
6. ระบบการสื่อสารที่มุ่งประโยชน์ทางธุรกิจ ทำให้เกิดวัฒนธรรมบริโภคนิยม
7. ระบบราชการที่รวมศูนย์อำนาจเพื่อคนส่วนน้อย
8. การกำหนดนโยบายและทิศทางการพัฒนาประเทศที่ใช้ยุทธศาสตร์สร้างความร่ำรวยให้คนกลุ่มน้อย
9. ระบบการเมืองที่เป็นตัวแทนของผู้เอาเปรียบสังคม

10. สังคมอ่อนแอ ขาดการรวมกลุ่มร่วมกันคิด ร่วมกันทำให้มีพลังเข้าไปปัญหาสาเหตุที่นำไปสู่ความยากจน นั้นไม่ได้เกิดจากการขาดรายได้แต่เพียงอย่างเดียวแต่เกิดจากปัจจัยที่หลากหลาย ทั้งปัจจัยระดับปัจเจกบุคคล เช่น ระดับการศึกษา สุขภาพอนามัยระดับครัวเรือน เช่น การถือครองที่ดิน การมีส่วนร่วมในชุมชน และระดับชุมชน เช่น การมีโครงสร้างพื้นฐาน ถนน ไฟฟ้า แหล่งน้ำ ทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น การวัดความยากจนใช้ได้ทั้งรายได้และความมั่นคงทางด้านอาหาร ปัจจัยทั้งหมดมีความเชื่อมโยงและสัมพันธ์กันเป็นองค์รวม ซึ่งอาจเรียกรวมปัจจัยทั้งหมดนี้ว่าความยากจนเชิงโครงสร้าง คือ โครงสร้างของสังคมที่ทำให้คนจนจนนั้น อาจไม่ใช่เพียงวัดระดับมหภาค หรือระดับชุมชนเท่านั้น แต่ต้องดูระดับครัวเรือนและระดับปัจเจกบุคคล ซึ่งเป็นผู้รับผลกระทบด้วยการบริหารเป็นสิ่งที่ควบคู่กับการดำรงชีพของมนุษย์ช่วยให้อยู่ร่วมกันได้อย่างผาสุกเป็นเครื่องบ่งชี้ให้ทราบถึงความเจริญก้าวหน้าของสังคม วิทยาการด้านต่าง ๆ และทำให้ทราบถึงแนวโน้ม ทั้งในด้านความเจริญและความเสื่อมของสังคมในอนาคต

การบูรณาการแก้ปัญหาความยากจน

ประเทศไทยได้ชื่อว่าเป็นเมืองแห่งพระพุทธศาสนาพุทธศาสนิกชนชาวไทยต่างนับถือสืบทอดหลักธรรมคำสอนและจารีตประเพณีมาตั้งแต่ครั้งโบราณกาลผ่านมามากหลายยุคหลายสมัย ในอดีตพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้นำชุมชนในการสร้างบุญกุศลและพัฒนาชุมชนของตนในถิ่นนั้นๆ โดยอาศัยหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นตัวขับเคลื่อนให้เกิดความสามัคคีปรองดองต่างคนก็ต่างพึ่งพาอาศัยกันและกันดำรงประเพณีปฏิบัติอยู่ในศีลธรรมที่งดงามเรื่อยมาทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งมีการแลกเปลี่ยนข้าวปลาอาหารแก่กันและกัน ผู้คนจิตใจดีเพราะได้รับการพัฒนาทางด้านจิตใจ โดยอาศัยหลักพุทธธรรมนั่นเอง จึงไม่มีการแก่งแย่งแข่งขัน หรือมีปัญหาอาชญากรรมต่างๆ มากมายดังเช่นในปัจจุบันนี้ ซึ่งสังคมปัจจุบันมีจิตใจที่เสื่อมลงในขณะที่ความเจริญทางด้านวัตถุมีการพัฒนาไปไกล จึงปฏิเสธไม่ได้ว่าปัญหาความยากจนส่วนใหญ่มาจากการขาดธรรมะที่คอยควบคุมจิตใจกลายเป็นปัญหาลำบากไปสู่ความยากจนนั่นเอง ปัจจุบันวัดและพระสงฆ์ จึงยังคงเป็นศูนย์กลางของชุมชน และได้พยายามรื้อฟื้นและแสวงหาบทบาทในการเป็นผู้นำชาวบ้านในยุคภาวะทางสังคมและเศรษฐกิจอยู่ในขั้นวิกฤตินี้ขึ้นมาใหม่ โดยพยายามมองหาสาเหตุที่ทำให้เกิดปัญหาสังคมปัจจุบัน ซึ่งมีความสลับซับซ้อนขึ้นให้ชัดเจนและตรงจุดพร้อมที่จะนำเอาหลักพุทธธรรม เพื่อนำมาประยุกต์ให้เข้ากับกาลสมัย เพื่อเป็นตัวช่วยในการแก้ปัญหาและพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านและชุมชนให้ดีขึ้น ประเทศไทยเป็นประเทศเกษตรกรรมประชาชนส่วนใหญ่ทำไร่ทำนาปลูกผักและเลี้ยงปศุสัตว์เป็นหลัก ที่ผ่านมามีประสบกับปัญหาในด้านเศรษฐกิจเพราะการทำเกษตรเชิงเดี่ยวมาเป็นเวลาหลายสิบปีที่ผ่านมา เช่น การทำไร่อ้อยหรือไร่มันสำปะหลังเพียงอย่างเดียว โดยไม่มีการปลูกพืชอื่นๆ เสริมหรือหมุนเวียนเลย จึงทำให้สภาพดินมีปัญหาผลผลิตตกต่ำและที่ซ้ำร้ายรายได้ต่อคนต่อก็น้อยลงไปด้วย แทบจะไม่มีเงินสำหรับเลี้ยงชีพ เพราะไม่รู้จักรักการทำเกษตรอย่างเหมาะสมแก่พื้นที่และฤดูกาลนั่นเอง ขาดเงินทุนหมุนเวียนในการดำเนินงานด้านเกษตร ที่สำคัญการเป็นหนี้สินส่วนตัวเพราะมีการใช้จ่ายเกินความจำเป็น ทำให้มีรายจ่ายมากกว่ารายรับ ในที่สุดนำไปสู่การกู้หนี้ยืมสินเกิดเป็นปัญหาจากหน่วยยูนิตเล็กๆ นี้ไปสู่ปัญหาระดับชาตินั่นเอง เพราะภาวะที่จิตใจถูกกิเลสครอบงำไม่นำเอาหลักพุทธธรรมนำมาใช้ในชีวิตประจำวัน ทำให้คุณภาพชีวิตค่อนข้างตกต่ำเพราะเกิดภาวะความเครียดทำให้หลงผิดไปสู่อบายมุข เช่น มักเล่นการพนัน หวย การพนันไก่ชนและเสพสิ่งมีค่าต่างๆ โดยคาดหวังว่าจะเป็นตัวช่วยให้คลายเครียด จนทำให้ขาดการเอาใจใส่ด้านจิตใจและสุขภาพอนามัยทั้งของตนเองและครอบครัว แนวทางที่จะหาทางแก้ปัญหาความยากจน ปัญหาหนี้สิน และปัญหาสุขภาพอนามัยให้กับชาวบ้านให้ได้ด้วยการนำหลักธรรมมาใช้ในการแก้ปัญหาการเกษตรเชิงเดี่ยวเพื่อทำให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งและสามารถพึ่งพาตนเองได้อย่างยั่งยืนและถาวร

พระพุทธศาสนาจึงมุ่งเน้นให้มนุษย์มีความสุขยั่งยืน โดยเน้นให้คนดับทุกข์ได้และสร้างประโยชน์สุขให้เกิดแก่ทั้งตนเองและสังคมด้วยการประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอน เพราะถือว่าเรื่องการทำมาหากินโดยทางสุจริต

เป็นหลักประกันชีวิตอย่างหนึ่ง แม้แต่เรื่องคำสอนในครั้งอดีตกาลก็ได้คำนึงถึงฤดูกาลต่าง ๆ ตลอด ว่า พืชชนิดนี้สมควรปลูกในฤดู หรือหน้าฤดูกาลใด ที่จะทำให้เกิดผลออกมามาก หรือพันธุ์พืชบางชนิด ก็สามารถปรับเข้าได้หลายฤดูกาล สามารถออกผลผลิตได้หลายฤดูกาล โดยในทางพระพุทธศาสนามีหลักคำสอนเกี่ยวกับการทำมาหากินหรือ การทำการเกษตรนี้เป็นพุทธพจน์หรือภาสิตสั้นๆ ปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ เช่น ในคัมภีร์พระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ได้กล่าวถึงชนิดของพืชที่ปลูกและวิธีการปลูกหรือขยายพันธุ์ภูตคามไว้ในภูตคามสิกขาบทวิภังค์ และในคัมภีร์ขุททกนิภาย สุตตนิบาต ดังพุทธพจน์ที่ตรัสกับภิกษุชาวพราหมณ์ในภิกษุสาธิต ในตอนหนึ่งว่า “ศรัทธาของเราเป็นพืช ความเพียรของเราเป็นฝน ปัญหาของเราเป็นแอกและไถ หิริของเราเป็นงอนไถ ใจของเราเป็นเชือก สติของเราเป็น ผลและปลูก เราคุ้มครองกาย คุ้มครองวาจา สำรวมในอาหารในท้อง ย่อมกระทำการถอนหญ้าคือการการกล่าวให้ พลาดด้วยสัจจะ ความสงบเสงี่ยมของเราเป็นเครื่องปลดปล่อยกิเลส ความเพียรของเรานำธูระไปเพื่อธูระนำไปถึง แดนเกษมจากโยคะ ไม่หวนกลับมาเยี่ยมถึงสถานที่ บุคคลไปแล้วไม่เศร้าโศก การไถนานั้น เราไถแล้วอย่างนี้ การไถ นานนั้นย่อมมีผลคืออมตะ บุคคลไถนานั้นแล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง”

คุณค่าด้านหลักพุทธธรรม

นอกจากการน้อมนำหลักธรรมในพระพุทธศาสนามาประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันแล้วยังสามารถปรับใช้กับการทำเกษตรโดยมุ่งเน้นทางสายกลาง ความมีเหตุมีผล กำหนดรู้ในขณะดำเนินการด้วยความมุ่งมั่น จนก่อให้เกิดคุณค่าในด้านต่างๆ ดังนี้

ข) คุณค่าด้านเศรษฐกิจ

1) ลดรายจ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมี คือ ได้ทำปุ๋ยชีวภาพ โดยนำเศษวัสดุเหลือใช้ทางการเกษตรที่จะนำมาเป็น วัสดุคอกที่มีอยู่หรือหาได้ในท้องถิ่น และจัดหาบางส่วนนอกท้องถิ่นมาเพิ่มเติม และนำวัสดุคอกอื่นที่สามารถทำปุ๋ยหมัก ได้ เช่น ใบไม้แห้ง มูลค่างควา เศษอาหาร เป็นต้น เพื่อการผลิตจึงทำให้ลดค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมีได้ ทำให้ คุณภาพชีวิตดีขึ้น และปลูกในสิ่งที่กิน กินในสิ่งที่ปลูก ปลอดภัย จากสารเคมี มีผลเพิ่มเติมมากขึ้น คือประหยัดรายจ่าย เพิ่มรายรับที่ทำมาเพิ่ม ทำให้มีการลดค่าใช้จ่ายในครอบครัวลงมากขึ้น สามารถเหลือเก็บออมเงินได้

2) อาหารผลไม้ที่ผลิตปลอดสารพิษ เนื่องจากในการทำเกษตรที่ไม่ได้ใช้สารเคมีในการทำเกษตร ทำให้ผลไม้และพืชผักที่ผลิตได้ไม่มีสารพิษเจือปนนั่นเอง ความปลอดภัย ความเป็นเอกลักษณ์หรือโดดเด่นของสินค้า บริการ และการยอมรับของผู้บริโภค คือ การพัฒนาคุณภาพสินค้า ตามความต้องการของผู้บริโภค ความสะอาด ความปลอดภัย มีมาตรฐานสินค้า มีคุณภาพชีวิตที่ดี และบริโภคผักปลอดสารพิษ

3) จัดปัญหาความยากจน คือ ทำให้เกิดรายได้จากผลผลิต ทำให้ลดปัญหาความยากจนไปได้ในระดับที่ดี ขึ้น ได้มีการออมเงินมากขึ้นในครอบครัว หรือจำหน่ายแจกในหมู่บ้าน เศรษฐกิจก็จะมั่นคงอย่างยั่งยืน ทำให้ สังคมมีความอยู่ดีมีสุข มีการพึ่งพิงเกื้อกูลกันและกัน สภาพสิ่งแวดล้อม กลับคืนมาสู่ท้องถิ่น มีผลต่อสุขภาพคนใน ชุมชนดีขึ้นไม่เกิดโรคร้ายร้ายแรง และประหยัดงบประมาณค่ารักษาพยาบาล

ค) คุณค่าด้านสุขภาพกายและสุขภาพจิต

ผลผลิตเป็นอาหารที่ปลอดสารพิษ ทำให้เมื่อบริโภคเข้าไปแล้วมีสุขภาพดี ดังนั้น เมื่อสุขภาพทางร่างกายดี สุขภาพจิตก็ดีขึ้นไปด้วย ต้องมีความจริงใจ มีความรัก มีความขยัน นำหลักธรรมง่าย ๆ เพื่อเป็นตัวกำหนดจิตใจใน ระหว่างการทำเกษตร ก่อให้เกิดสมาธิ และมีจิตมุ่งมั่นที่จะทำงานนั้น ๆ ด้วยความใส่ใจ ด้านครอบครัว ทำให้สุขภาพ ร่างกายแข็งแรง ด้านจิตใจก็สงบสุขได้ ด้านครอบครัวอบอุ่น มีความสามัคคีเพิ่มขึ้น ด้านรายได้ไม่กفافหนี้เพิ่ม

ง) คุณค่าด้านการเสริมสร้างความรักสามัคคีของชุมชน

การเสริมสร้างความรักสามัคคีของสมาชิกในชุมชน คือ สมาชิกในชุมชนมีส่วนร่วมแรงร่วมใจ เช่น เตรียมดิน เตรียมกล้า การปลูก การดูแลรักษา และการเก็บเกี่ยวทำให้เกิดการพูดคุยแลกเปลี่ยนกันขณะทำงานที่ เมื่อพูดคุยกัน ทำให้เกิดความรัก และเห็นใจกันและกันนั่นเอง ดังจะเห็นได้จากแนวทางตามพระราชดำริเศรษฐกิจแบบพอเพียง ครอบครัวได้อยู่ด้วยกันมากขึ้นไม่ต้องออกไปหารับจ้างนอกบ้าน คนในครอบครัวมีเวลาอยู่ด้วยกันมากขึ้น และพูดคุยกันมากขึ้น สังคมในชุมชนดีขึ้นมีการไปมาหาสู่กันปรึกษาหารือกันช่วยเหลือกันในกลุ่มเกิดความสามัคคีกันมากขึ้น เพราะอาศัยคำสอนของพระพุทธเจ้าในการดำเนินชีวิต คือ ขยัน ประหยัด สันโดษ สามัคคี เป็นแนวคิดที่ดี ต่อครอบครัวและชุมชน

จ) คุณค่าด้านธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

เป็นศาสนาที่ส่งเสริมให้มนุษย์พัฒนาตนเองฝึกฝนตนเองให้สมบูรณ์สูงสุดโดยใช้พระธรรมเป็นเครื่องมือ ฝึกฝนพระพุทธศาสนามีหลักบริหารจัดการเป็นหลักธรรม ก่อให้เกิดประสิทธิภาพในการทำงาน สามารถทำงานให้บังเกิดผล มุ่งเน้นสร้างความพอเพียงเป็นเบื้องต้น เมื่อพอเพียงแล้ว ก็ทำให้มากขึ้นเพื่อค้าขาย หรือจุนเจือผู้อื่น และมีพระสงฆ์เป็นผู้ยืนยันความจริงดังกล่าว พระสงฆ์ จึงมีบทบาทที่สำคัญที่จะนำชาวบ้านร่วมกันทำกิจกรรมพัฒนาชุมชน โดยยึดหลักธรรมทางสายกลาง คือ มัชฌิมาปฏิปทา เข้ามาใช้กับงานพัฒนา การประกอบอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งในทางโลก มีการค้าขาย รับราชการ ทำนา ปกครอง ลูกจ้าง หรือศึกษาหาความรู้ ก็ทำอย่างสุดความสามารถ จนสำเร็จในสิ่งที่ตนต้องการ มีความซื่อสัตย์สุจริต ไม่พุ่มพวย ไม่สุรุ่ยสุร่าย กล่าวโดยสรุปคือประโยชน์ในทางโลกของฆราวาส คือ ความสำเร็จในหน้าที่การงานของตนที่ทําอยู่โดยไม่ขัดกับศีลธรรมและกฎหมายบ้านเมือง พร้อมกันนี้ยังนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้ในการแก้ปัญหาการเกษตรเชิงเดี่ยวมาเป็นการทำเกษตรแนวพุทธเพื่อให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งและสามารถพึ่งพาตนเองได้อย่างยั่งยืนและถาวร โดยจะเห็นได้จากที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติวินัยที่ห้ามภิกษุขุดดินว่า “ภิกษุใดขุด หรือใช้ให้ขุดซึ่งดิน ต้องอาบัติปาจิตตีย์” ซึ่งเป็นการมุ่งเน้นให้อนุรักษ์ความอุดมสมบูรณ์ของดินซึ่งเป็นปัจจัยในการผลิตที่สำคัญทางการเกษตร นอกจากนี้ยังบัญญัติวินัยมิให้ภิกษุถ้ำอุจจาระ ปัสสาวะ บ้วนน้ำลายลงในน้ำ เพื่อไม่ให้เกิดมลภาวะพิษทางน้ำและเป็นการอนุรักษ์น้ำ

หลักพุทธธรรมที่นำมาใช้ในการแก้ปัญหาความยากจนแบบยั่งยืน

หลักคำสอนในพระพุทธศาสนามีจำนวนทั้งหมด 84,000 ข้อ แต่หากจะนำมาประยุกต์ใช้ทั้งหมดทุกข้อให้เข้ากับการแก้ปัญหาความยากจนหมดทุกข้อคงเป็นไปได้ในที่นี่จะนำประยุกต์ใช้หนึ่งข้อซึ่งได้ชื่อว่าเป็นหัวใจเศรษฐกิจ คือ

ทิฐุธัมมิกัตถประโยชน์ หมายถึง ธรรมที่นำมาปฏิบัติแล้วจะทำให้เห็นผลเชิงประจักษ์ได้และเกิดประโยชน์ในปัจจุบัน หรือหลักธรรมอันอำนวยประโยชน์สุขขั้นต้น ประโยชน์สุขสามัญที่มองเห็นกันในชีวิตนี้ ที่คนทั่วไปปรารถนา มีทรัพย์ ยศ เกียรติ ไม้ตรี เป็นต้น ที่จะสำเร็จด้วยธรรม 4 ประการ มีดังต่อไปนี้

1) อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความหมั่น เช่น ขยันหมั่นเพียร มีความรับผิดชอบหาเลี้ยงชีพด้วยการหมั่นประกอบการทำงานที่ตนถนัด เป็นผู้ขยันไม่เกียจคร้านพิถีพิถันในการทำงานนั้นๆ ประกอบด้วยปัญญาเครื่องสอดส่องอันเป็นอุบายในการทำงานนั้นให้สามารถทำได้สำเร็จ

2) อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษาโภคทรัพย์ที่ตนหามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียรจากการทำงานโดยชอบธรรม รู้จักรักษาอดออมทรัพย์เหล่านั้น ไม่ใช้จ่ายอย่างสุรุ่ยสุร่าย ใช้จ่ายแต่ที่จำเป็นเท่านั้น รู้จักเก็บรักษาทรัพย์สินเงินทองไว้ในที่ปลอดภัยไม่ให้ถูกลัก หรือเสียหายเพราะถูกภัยธรรมชาติ มีอคติภัยหรืออุทกภัย เป็นต้น

3) กัลยาณมิตตตา รู้จักคบคนดี ไม่คบคนชั่ว อยู่อาศัยในบ้านหรือนิคมใด ย่อมดำรงตนเจรจา สนทนากับบุคคลในบ้านหรือนิคมนั้น ซึ่งเป็นผู้มีคุณธรรมและศีลธรรม เป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี ผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา

4) สมชีวิตา เป็นอยู่อย่างพอเพียง ทำงานหาทรัพย์ได้ก็ใช้เลี้ยงชีพแต่พอเหมาะ ไม่ให้สุรุ่ยสุร่าย ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ให้ผิดเคืองนัก ด้วยคิดว่า เราจะต้องใช้จ่ายให้เหมาะสมแก่ฐานะความเป็นอยู่ของตนและครอบครัว ไม่ใช้จ่ายเกินกำลังทรัพย์ที่ตนหาได้ และปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ

จะเห็นได้ว่าหลักทฤษฎีนี้มีกัตถประโยชน์ มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตเพื่อยังชีวิตให้สำเร็จประโยชน์ ในปัจจุบันนี้ จัดเป็นการบริหารการจัดการทรัพย์ และสามารถแก้ปัญหาดังกล่าวมาแล้วข้างต้น อย่างถูกวิธี ดังที่ พระธรรมปิฎก ได้กล่าวไว้ว่า “คนที่เราจะเรียกว่ารู้จักใช้ทรัพย์ หรือหาเงินเป็น ใช้เงินเป็น เป็นคนที่ทำมาหากินที่ดี ตั้งตัวสร้างหลักฐานได้ และใช้ทรัพย์สมบัติให้เป็นประโยชน์ เป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่ทางเศรษฐกิจอย่างถูกต้อง เพราะปฏิบัติตามหลักธรรมคือ ทฤษฎีนี้มีกัตถประโยชน์” และดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

ธรรม 4 ประการ คือ อุฏฐานสัมปทา อารักขสัมปทา กัลยาณมิตตา และสมชีวิตา...กุลบุตรในโลกนี้มีโรคทรัพย์ที่ทำมาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม...คนขยันหมั่นเพียรในการทำงาน ไม่ประมาท รักษาทรัพย์ที่ทำมาได้...เป็นเหตุนำสุขมาให้ในโลกทั้ง 2 คือ ประโยชน์เกื้อกูลในภพนี้และภพหน้า เมื่อวิเคราะห์จากปัจจัยต่าง ๆ อย่างรอบด้านแล้วทฤษฎีนี้มีกัตถประโยชน์ ย่อมก่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติ ดังนี้

1) การถึงพร้อมด้วยความหมั่นเพียร ย่อมทำให้หาทรัพย์ได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสรับรองไว้ว่า “บุคคลผู้ทำการเหมาะเจาะไม่ทอดธุระไม่ทอดธุระ ขยันหมั่นเพียร ย่อมหาทรัพย์ได้”

2) การถึงพร้อมด้วยการรักษา ย่อมทำให้สามารถสร้างอนาคตให้มีความมั่นคง

3) การมีกัลยาณมิตตา ย่อมทำให้สามารถเพิ่มพูนโภคทรัพย์ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสในประเด็นนี้ว่า “มิตรมีอุปการะ มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ มิตรแนะนำประโยชน์ และมิตรมีความรักใคร่ ...เมื่อบุคคลสมสมโภคทรัพย์อยู่ ดังตัวผืนสร้างรัง โภคทรัพย์ของเขาก็ย่อมเพิ่มพูนขึ้น ดุจจอมปลวกที่ตัวปลวกก่อขึ้น ฉะนั้น”[11]

4) ความเป็นอยู่เหมาะสม ย่อมทำให้สามารถควบคุมจิตใจไม่ให้หลงตามกระแสนิยม ใช้สอยสิ่งของเพื่อให้เกิดแต่คุณค่าแท้ คือ คำนึงถึงแต่ประโยชน์จากสิ่งของนั้น ๆ

ในทางกลับกัน การทำงานทุกชนิด ทุกประเภท หากเราไม่ขยัน มีแต่ความเกียจคร้าน ก็จะกลายเป็นทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์และไม่ประสบความสำเร็จโดยแท้จริงประโยชน์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งต้องงดเว้นหลักเลียงจากอบายมุข 6 ประการ คือ

- 1) การหมกมุ่นในการเสพของมีนคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท
- 2) การหมกมุ่นในการเที่ยวไปตามตรอกซอกซอย ในเวลากลางคืน
- 3) การเที่ยวดูมหรสพ
- 4) การหมกมุ่นในการเล่นการพนัน
- 5) การหมกมุ่นในการคบคนชั่วเป็นมิตร
- 6) การหมกมุ่นในความเกียจคร้าน

เพราะพฤติกรรมที่ไม่ดีเหล่านี้ย่อมเป็นทางร่วไหลแห่งทรัพย์ ทรัพย์ที่ได้มาควรจะนำไปใช้ในทางที่เป็นประโยชน์ เช่น บำรุงเลี้ยงบิดาให้เป็นสุข บำรุงเลี้ยงครอบครัวให้เป็นสุข สงเคราะห์มิตรตามสมควร อุปถัมภ์บำรุงพระศาสนาตามกำลังศรัทธาความสามารถ ช่วยเหลือบ้านเมืองตามหน้าที่พลเมืองดี หากรู้จักแสวงหาทรัพย์ และใช้จ่ายทรัพย์อย่างถูกต้องชอบธรรมก็จะทำให้มีหลักฐานมั่นคง ตั้งตัวทางเศรษฐกิจได้ และทำให้มีความมั่นคงทางทรัพย์สืบเป็นต้น

แผนภูมิภาพ. ธัมมิกัตถประโยชน์

จากความสำคัญของทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ที่นำเสนอไปแล้ว ยังส่งผลให้เกิดแก่ผู้ปฏิบัติตามหลักพุทธธรรมดังต่อไปนี้ พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงความสุขอันชอบธรรมที่ประชาชนชาวบ้านควรมีไว้ คือ ความสุขตามพระพุทธพจน์ทั้ง 4 ประการนี้เรียกว่า สุขของคฤหัสถ์ หมายถึง สุขคือความสบายกายสบายใจของชาวบ้าน ความสุขที่ชาวบ้านควรพยายามเข้าถึงให้ได้สม่ำเสมอ หรือความสุขอันชอบธรรมที่ผู้ครองเรือนพึงมี ซึ่งชีวิตของคฤหัสถ์จะสมบูรณ์ได้ก็เพราะสุข 4 อย่างนี้ คือ

1. อัตติสุข สุขเกิดแต่ความมีทรัพย์ หมายถึง ความภูมิใจ อิ่มเอิบใจว่าตนมีโภคทรัพย์ที่ได้มาด้วยน้ำพักน้ำแรง ความขยันหมั่นเพียรของตนและโดยชอบธรรม บุคคลที่ขยันทำงานเก็บเงินทองไว้ได้เป็นจำนวนพอเพียงย่อมมีความสบายใจภูมิใจในความพยายามของตน

2. โภคสุข สุขเกิดแต่การจ่ายทรัพย์บริโภค หมายถึง ความภูมิใจ อิ่มเอิบใจว่าตนได้ใช้ทรัพย์ที่ได้มาโดยชอบธรรมนั้นเลี้ยงชีพ เลี้ยงผู้ควรเลี้ยงและบำเพ็ญประโยชน์

3. อนณสุข สุขเกิดแต่ความไม่ต้องเป็นหนี้ หมายถึง ความภูมิใจ อิ่มเอิบใจว่าตนเป็นไท ไม่มีหนี้สินติดค้างใคร ความไม่เป็นหนี้เป็นสุขอย่างไรนั้น คนที่ไม่เป็นหนี้เท่านั้นที่รู้สึกได้ และความเป็นหนี้เป็นทุกข์อย่างไร คนเป็นหนี้เท่านั้นถึงจะรู้ว่าทุกข์ ดังพระพุทธพจน์ว่า “อโณทานิ ทุกฺขิ โลกํ : การกู้หนี้เป็นทุกข์ในโลก” ฉะนั้น การไม่เป็นหนี้จึงนับว่าเป็นความสุขสำคัญประการหนึ่ง

4. อนวัชสุข สุขเกิดแต่ประกอบการทำงานที่ปราศจากโทษ หมายถึง สุขที่เกิดจากการประพาสสิ่งที่ไม่มิโทษ คือความภูมิใจอิ่มเอิบใจว่าตนมีความประพฤติสุจริต ไม่มีความประพฤติบกพร่องเสียหายทั้งทางกาย วาจา และใจ โดยที่ใครๆ ก็ตำหนิตติเตียนไม่ได้ คนเราจะมีมีความสุขแท้จริงนั้น ต้องพึงการงานที่ไม่มิโทษ คือไม่ผิดกฎหมาย ไม่ผิดศีลธรรม ไม่เป็นที่ครหาของผู้อื่น

สุขข้อที่ 4 นี้ นับว่ามีค่ามากที่สุด เป็นความสุขที่เยี่ยมกว่าสุข 3 ข้อข้างต้น ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสสรุปว่า “นรชนผู้จะต้องตายเป็นธรรมดา รู้ความไม่เป็นหนี้ว่าเป็นสุข ระลึกถึงสุขเกิดแต่ความมีทรัพย์ ใช้สอยโภคะอย่างเป็นสุขอยู่ ย่อมเห็นแจ้งด้วยปัญญา ผู้มีปัญญาดิเมื่อเห็นแจ้งย่อมเข้าใจทั้งสองส่วนเทียบกันได้และเห็นว่า ความสุขทั้ง 3 ข้างต้นนั้น มีค่าไม่ถึงส่วนเสี้ยวที่ 16 ของสุขที่เกิดแต่การเป็นผู้นำปราศจากโทษ” ถ้าหากบุคคลใดมีพร้อมใน 4 ประการ

ข้างต้น ก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีความสุขในชีวิตของการครองเรือน แต่ถ้ายังขาดหรือยังไม่สมบูรณ์ในสิ่งใด ก็สามารถแนะนำให้บุคคลเหล่านี้ มีการพัฒนาตนเองเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งเหล่านี้ โดยยึดหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นแนวทางปฏิบัติ

สรุป

การแก้ปัญหาความยากจนตามหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาถือว่า เป็นระบบที่มีความสมบูรณ์เป็นอย่างมาก ในเรื่องของจริยธรรม เป็นการสอนให้บุคคลมีความรับผิดชอบตนเอง และต่อสังคมมีการประพฤติปฏิบัติตนและดำเนินชีวิตไปในทางที่ถูกต้องดีงาม และมีข้อปฏิบัติที่ชัดเจน แบ่งเป็นระดับขั้นง่ายต่อการทำความเข้าใจ และนำไปประพฤติปฏิบัติให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของแต่ละคน และเข้ากันได้ในทุกยุคทุกสมัยไม่จำกัดกาล พระพุทธองค์ทรงเน้นถึงคุณค่าของความเป็นมนุษย์ คุณค่าของมนุษย์ไม่ได้อยู่ที่การมีวัตถุ หรือความสุขทางกายภาพมาก ถือว่าการมีชีวิตอยู่จะมีคุณค่าหรือเข้าถึงคุณค่าแห่งความเป็นมนุษย์ได้นั้นจะต้องดำรงอยู่ด้วยความไม่ประมาท โดยมีหลักพุทธธรรมที่สามารถแก้ปัญหานี้ได้ เพื่อนำมาเป็นแนวทางแห่งการประพฤติปฏิบัติ เพื่อช่วยในการแก้ไข ปัญหาความยากจน ซึ่งเชื่อว่าการมีปฏิบัติตามหลักพุทธธรรม ช่วยแก้ปัญหาสังคมโดยเฉพาะกรณีปัญหาความยากจนในสังคมลงได้ ปัญหาความยากจนเป็นปัญหาที่ยิ่งใหญ่ เป็นปัญหาหลัก และเป็นต้นเหตุแห่งปัญหาสังคมต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นตามมามากมายเนื่องจากความยากจน และการแก้ไขจะต้องได้รับความร่วมมือกันอย่างจริงจังและจริงจังของฝ่ายภาครัฐและภาคเอกชนที่เกี่ยวข้องช่วยในการแก้ไข และหากจะแก้ปัญหาความยากจนในทุกระดับให้ได้ผลอย่างยั่งยืน จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องนำหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาเอวามาปรับใช้กับชีวิตประจำวันได้อย่างเหมาะสม ดังนั้น หลักเศรษฐกิจเมื่อก่อนในแง่ของพระพุทธศาสนาแล้ว ก็คือหลักการในการดำรงชีวิตเพื่อดำเนินไปสู่ความสุขในการครองเรือน 4 ประการตามที่พระพุทธเจ้า ทรงแสดงไว้ ซึ่งกล่าวย่อให้เห็นชัด ดังนี้ ความสุขที่เกิดจากการมีทรัพย์ ทั้งเคลื่อนที่ได้และเคลื่อนที่ไม่ได้ ความสุขที่เกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์เพื่อสนองความต้องการของตนได้ตามปรารถนา ความสุขที่เกิดจากไม่ต้องเป็นหนี้เป็นสินคนอื่น ซึ่งทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า การเป็นหนี้คนอื่นนั้นเป็นความทุกข์ในโลกประการหนึ่ง

เอกสารอ้างอิง

1. ภาษาบาลี-ไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.

_____. พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ธมมปฏฐกถา ปฐโม ภาค - อฏฐโม ภาค. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2541.

_____. วิสุมุติคคตส นาม ปกรณวิเสสส ตติโย ภาค. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(1) หนังสือ :

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร: บริษัทเอส. อาร์. พรินติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด, 2547.

..... . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, กรุงเทพมหานคร: บริษัทสื่อตะวันจำกัด, 2545.

..... . การศึกษาเริ่มต้นเมื่อคน กิน อยู่ เป็น. กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2546.

..... . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร: บริษัทด้านสุทธาการพิมพ์จำกัด, 2531.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542. กรุงเทพมหานคร: บริษัทนานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด, 2546.

วิทยากร เชียงกุล. พัฒนาการแบบยั่งยืนกับการแก้ปัญหาความยากจน. กรุงเทพมหานคร: อัมรินทร์พรินต์ติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง กรุ๊ป, 2547.

(2) บทความ :

พระครูสันติธรรมภาณี (บุญชัย สุนตโกโร). “การบริหารจัดการองค์กรสมัยใหม่ตามหลักสัปปุริสธรรม” **บัณฑิตศึกษาปริทรรศน์**, ปีที่ 9 พ.ศ. 2556 ฉบับพิเศษวันวิสาขบูชา. กรุงเทพมหานคร :มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2556.

(3) รายงานการวิจัย

ชื่นฤทัย กาญจนะจิตรา และคณะ. “ปัจจัยเชิงโครงสร้างที่มีผลต่อความยากจน”. **รายงานการวิจัย**. สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, 2548.

2. ภาษาอังกฤษ :

Anderson, M. **Developing measures of perceived life quality : results from several national surveys** Social Indicators Research, 1 :1975.

Beare, H. et.al. **Creating an Excellent School**. New York : Routledge, Training & Development Journal, 1985.

Best, J.W. **Research in Education**. Boston : Allyn and Bacon., 1993.

Castetter B. William. **The Personnel Function In Education Administration**. 5th ed. New York : Maemillan Publishing, 1992.

Dye, T.R. **Understanding Public Policy**. Ney Jersey : Pentice Hall, 1981.

Flippo, Edwin B. **Management : A Behavioral Approach**. Boston: Allyn & bacon, 1971.

D. G. Muller. **A model for human resource development**. Personnel Journal. 35 (28), May 1976.

Gilley, Jerry W. and Eggland, Steven A. **Principles of Human Resource Development**. New York : Addison Wesley, 1990.

Hertzberg. **Motivation Moral and Money**. New York : Psychology Co., 1968.

Kartz and Kahn. **The Social Psychology of Organization**. New York : John Wiley & Sons, 1987.